

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाबाज नागपूर विद्यापीठाशी संलग्नित

श्रीवापूर महाविद्यालय, श्रीवापूर

एम. ए. अर्थशास्त्र

द्वितीय सत्राकरीता सादर करावयाचा

लघुशोध प्रबंध

श्रीवापूर तालुक्यातील बेकरी व्यावसायिकांच्या

आर्थिक समस्यांचे अध्ययन

सादरकर्ता

श्री. खूशाल शहाबे

एम.ए. अर्थशास्त्र विद्यार्थी

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. सुनिल शिंदे

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

श्रीवापूर महाविद्यालय, श्रीवापूर

२०२३-२४

बैकवर्ड क्लास युथ विलीफ कमिटी, खामला रोड नागपूर द्वारा संचालित

श्रीवापूर महाविद्यालय,

श्रीवापूर जि. नागपूर

प्रतिज्ञापत्र

संशोधनकर्ती श्री. खूशाल शहाबे या प्रतिज्ञा पत्राद्वारे घोषित करते की, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर २०२३-२४ शैक्षणिक सत्रामतील एम.ए. अर्थशास्त्र द्वितीय सत्राकरीता श्रीवापूर तालुक्यातील बेकरी व्यावसायिकांच्या आर्थिक समस्यांचे अध्ययन या शिर्षकाअंतर्गत लघुसंशोधन कार्य पूर्ण केलेले आहे व ते राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर एम. ए. अर्थशास्त्र द्वितीय सत्राकरीता परिक्षेची आंशिक पूर्तता म्हणून सादर करण्यात येत आहे.

दिनांक:

संशोधकर्ता

श्री. खूशाल शहाबे

अनुक्रमणिका

अ.क्र.		पृष्ठ क्र.
१.	प्रस्तावना	१-७
२.	बेकरी व्यवसायातील यंत्र-सामग्री	८-१९
३.	संशोधन पध्दती ३.१ विषयाचीनिवड ३.२ विषयाचेमहत्त्व ३.३ संशोधनाचीउद्दिष्टे ३.४ गृहितकृत्ये ३.५ संशोधन कार्य पद्धती ३.६ संशोधनाचीमर्यादा	२०-२६
४.	बेकरी व्यावसायिकांची आर्थिकस्थिती	२७-३९
५.	निष्कर्ष, सूचना व शिफारशी	४०-४४
	संदर्भग्रंथसूची यादी	४५

शुवाडूर तालुक्यातील बेकरी व्यावसायिकांच्या आर्थिक समस्याचे अध्ययन

प्रकरण १

प्रस्तावना

अन्न हे पूर्णब्रह्म' हे सुभाषित सर्वमान्य ठरलेले आहे. अन्न ही मानव व इतर सजीव प्राण्यांची रोजची गरज. अन्नाशिवाय कोणीही जगू शकतच नाही हा सृष्टीचा नियम आहे. अन्न कोणत्याही रूपात असो-कंदमुळे, फळफळावळ, अन्नाधान्ये आहे त्या रूपात खाणे, भाजून, उकडून अथवा शिजवून खाणे असे अनेक प्रकार असू शकतात.

असे म्हटले जाते की, आदिमानव कंदमुळे खाऊन आपली रोजची भूक भागवत असे. तरी पण अन्न भाजून, उकडून, शिजवून खाण्याची पद्धत इतिहासपूर्व ब-याच काळापूर्वीपासूनची असावी.

पूर्व गोलार्धात ज्या भागात थंडीचे प्रमाण कमी, तेथे अन्न शिजवून खाण्याची पद्धत असावी आणि अति थंड प्रदेशात अन्न भाजून, उकडून खाण्याची पद्धत असावी असे अनुमान करण्यात येते.

अन्नधान्याचे पीठ करून त्याची भाकरी करून खाण्याची पद्धत हळूहळू सुरू झाली असावी. भाजलेल्या भाकरीचा तुकडा खाण्याचा संदर्भ इसवी सनापूर्वीपासूनचा आढळतो. त्या काळी पिठाच्या सपाट भाक-या करून खाण्याचा प्रघात असावा.

इसवी सन सोळाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात एक घटना घडली. नाईल नदीच्या खो-यात इजिप्तमध्ये एके काळी असे घडले की एका घरात काही कारणास्तव भाकरी करण्याकरता भिजवलेले पीठ रात्रभर

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाशी संलग्नित

श्रीवापूर महाविद्यालय, श्रीवापूर

एम. ए. अर्थशास्त्र

द्वितीय सत्राकरीता सादर करावयाचा

लघुशोध प्रबंध

श्रीवापूर तालुक्यातील गलीच्छ वस्तीत राहणाऱ्या

नागरिकांचे आर्थिक अध्ययन

सादरकर्ता

कु. कोमल अ. शंभरकर

एम. ए. अर्थशास्त्र विद्यार्थी

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. सुनिल शिंदे

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

श्रीवापूर महाविद्यालय, श्रीवापूर

२०२३-२४

बैकवर्ड क्लास युथ विलीफ कमिटी, खामला रोड नागपूर द्वारा संचालित

श्रिवापूर महाविद्यालय,

श्रिवापूर जि. नागपूर

प्रतिज्ञापत्र

संशोधनकर्ती **कु. कोमल अ. शंभरकर** या प्रतिज्ञा पत्राद्वारे घोषित करते की, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर २०२३-२४ शैक्षणिक सत्रामतील एम.ए. अर्थशास्त्र द्वितीय सत्राकरीता **श्रिवापूर तालुक्यातील गलीच्छ वस्तीत राहणाऱ्या नागरिकांचे आर्थिक अध्ययन** या शिर्षकाअंतर्गत लघुसंशोधन कार्य पूर्ण केलेले आहे व ते राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर एम. ए. अर्थशास्त्र द्वितीय सत्राकरीता परिक्षेची आंशिक पुर्तता म्हणून सादर करण्यात येत आहे.

दिनांक:

Shambharkar
संशोधकर्ता

कु. कोमल अ. शंभरकर

अनुक्रमणिका

अ.क्र.		पृष्ठ क्र.
१	प्रस्तावणा	१-१७
२	संशोधन पध्दती	१८-३२
३	गलिच्छ वस्त्यांसंबंधीत माहिती व योजना	३३-४२
४	श्रिवापूर तालुक्या अंतर्गत झोपडपट्टीमध्ये राहणा-या लोकांची आर्थिक स्थिती	४३-५३
५	संशोधनाचे निष्कर्ष व उपाययोजना	५४-५५
	संदर्भ ग्रंथसूची	५६-५७

श्रिवापूर तालुक्यातील गलीच्छ वस्तीत राहणाऱ्या नागरिकांचे आर्थिक अध्ययन

प्रकरण:१

प्रस्तावना

मानव जन्माला आला व जन्मतःच गरज हा शब्द त्याच्या पाठीशी लागला आणि जन्मभर ती त्याची गरज पूर्ण झाली नाही. जसजशा गरजा भागत जातात तसतशा नवीन गरजा त्याच्या मनाचा ठाव घेत असतात. म्हणूनच मानवाला सुख शोधणारा प्राणी म्हटले आहे.

अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मनुष्याच्या मुलभूत गरजा आहेत. प्राथमिक अवस्थेत मनुष्य मुलभूत गरजांच्या पूर्तीसाठी प्रयत्न करित असतो. भरपूर अन्न, पाहीजे ते वस्त्र व राहायला घर मिळाले की, त्याच्या शारीरिक किंवा मुलभूत गरजा पूर्ण होतात. या मुलभूत गरजा पूर्ण झाल्याशिवाय त्याला इतर गरजांची जाणिव सुध्दा होत नाही. पण या गरजा पूर्ण झाल्यानंतर त्याला सुरक्षिततेच्या गरजांची जाणीव होते.या गरजानुसार त्याला जिवनात स्थिरता, अडचणींना तोंड देण्याची क्षमता, चोरी, आग, अपघात या पासून संरक्षण हवे असते.या सुरक्षिततेच्या गरजा पूर्ण झाल्यानंतर त्याला सामाजिक गरजांची जाणीव होते. यानुसार मैत्री, प्रेम, आपूलकी, सहानुभूती या गोष्टी आवश्यक वाटतात. मनुष्य सामाजिक प्राणी आहे त्यामुळे मुलभूत गरजा व सुरक्षिततेच्या गरजा पूर्ण झाल्यानंतर त्याला सामाजिक गरजांची जाणीव होते. सामाजिक गरजा पूर्ण झाल्यानंतर प्रतिष्ठेच्या गरजांची जाणीव होते. यामध्ये सामाजिक प्रतिष्ठा, वेगळे अस्तित्त्व, नावलौकीकाची अपेक्षा या बाबी समाविष्ट होतात. या गरजा पूर्ण करण्यासाठी मनुष्य प्रयत्न करित असतो. अपेक्षेप्रमाणे या गरजाही पूर्ण झाल्यानंतर त्याला व्यक्ती विकासाच्या गरजांची आवश्यकता भासायला लागते. यात त्याला आपल्याला अनेक विषयाचे ज्ञान असावे, अनेक भाषा बोलता याव्यात, अनेक संदर्भ लक्षात असावे, लोकांनी आपणाकडून

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाबाज नागपूर विद्यापीठाशी संलग्नित

श्रीवापूर महाविद्यालय, श्रीवापूर

एम. ए. अर्थशास्त्र

द्वितीय सत्राकरीता सादर करावयाचा

लघुशोध प्रबंध

लघु उद्योग गृहउद्योग आणि स्वयंरोजगार वृद्धिंगत होण्यासाठी

श्रीवापूर तालुक्यातील महिला सहकारी पतसंस्थांचा कार्यात्मक

अभ्यास

सादरकर्ता

कु. दिव्या ग. वैरागडे

एम.ए. अर्थशास्त्र विद्यार्थी

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. सुनिल शिंदे

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

श्रीवापूर महाविद्यालय, श्रीवापूर

२०२३-२४

बॅकवर्ड क्लास युथ विलीफ कमिटी, खामला रोड नागपूर द्वारा संचालित

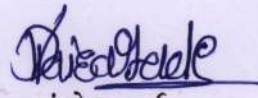
श्रीवापूर महाविद्यालय,

श्रीवापूर जि. नागपूर

प्रतिज्ञापत्र

संशोधनकर्ती **कु. दिव्या ग. वैरागडे** या प्रतिज्ञा पत्राद्वारे घोषित करते की, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर २०२३-२४ शैक्षणिक सत्रामतील एम.ए. अर्थशास्त्र द्वितीय सत्राकरीता लघु उद्योग गृहउद्योग आणि स्वयंरोजगार वृद्धिंगत होण्यासाठी श्रीवापूर तालुक्यातील महिला सहकारी पतसंस्थांचा कार्यात्मक अभ्यास या शिर्षकाअंतर्गत लघुसंशोधन कार्य पूर्ण केलेले आहे व ते राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर एम. ए. अर्थशास्त्र द्वितीय सत्राकरीता परिक्षेची आंशिक पूर्तता म्हणून सादर करण्यात येत आहे.

दिनांक:

संशोधकर्ता

कु. दिव्या ग. वैरागडे

अनुक्रमणिका

अ.क्र.		पृष्ठ क्र.
१.	प्रस्तावना	१ - १९
२.	संबंधित संशोधन साहित्याचा आढावा	२० - २७
३.	संशोधन पध्दती	२८ - ४३
४.	सहकारी बँका	४४ - ४८
५.	सांख्यिकीय विश्लेषण	४९ - ६१
६.	निष्कर्ष व शिफारशी	६२ - ६५
	संदर्भ ग्रंथसूची	६६

लघु उद्योग वृहउद्योग आणि स्वयंरोजगार वृद्धिंगत
होण्यासाठी शिवापूर तालुक्यातील महिला सहकारी
पतसंस्थांचा कार्यात्मक अभ्यास

प्रकरण - पहिले

प्रास्ताविक

सहकारी चळवळ ही सर्वांची, सर्वाकरिता व सर्वांनी मिळून चालविलेली चळवळ आहे. सहकारी व्यवहारात प्रामाणिकपणा, सर्वांना समान दर्जा, समान हक्क, एकमेकांबद्दल आदर आणि जिव्हाळा हे गुण प्रकर्षाने दिसतात. ह्यात शोषणाचा लोप होतो आणि गरीब, धनिक असा वर्गभेद शिल्लक राहात नाही. सहकार ही एक प्रवृत्ती असल्याने आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि इतर कोणत्याही व्यवहारात तिचा उपयोग करता येतो.

सुरूवातीला ग्राहक भ्रंंडारे आणि पतसंस्था यांच्या स्वरूपात सुरू झालेल्या या चळवळीने आता बहुतेक सर्वच आर्थिक क्षेत्रे व्यापून टाकली आहेत. डेन्मार्कमध्ये सहकारी दुग्धसंस्थांचा विकास झाला आहे तर अमेरिका आणि कॅनडामध्ये सहकारी विक्रीसंस्थांची संख्या फार मोठी आहे. चीन, जपान, थायलंड, रशिया, इसराइल व मेक्सिको या देशांमध्ये सहकारी शेतीची प्रगती झाली आहे. याशिवाय उपहारगृहे, घरबांधणी, इस्पितळे, कुक्कुट आणि पशुपालन, मच्छिमारी, प्रवासी संस्था, छोटे-मोठे कारखाने वगैरेसारखे उद्योग निरनिराळ्या देशांमधून सहकारी तत्वावर चालत आहेत.

भारतामध्येही सहकारी चळवळीचा मोठ्या प्रमाणावर विस्तार झाला आहे. एकूण खेड्यांपैकी ९३: खेड्यांचा व ग्रामीण लोकसंख्येपैकी ३८: लोकांचा सहकारी चळवळीशी संबंध आहे. भारतीय शेतकऱ्यांना लागणाऱ्या एकूण कर्जापैकी तीस टक्क्यांहून अधिक कर्ज सहकारी पतसंस्था पुरवित आहेत. कर्जपुरवठ्याशिवाय शेतमालाची

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाबाज नागपूर विद्यापीठाशी अलंभित

भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर

एम. ए. अर्थशास्त्र

द्वितीय सत्राकरीता सादर करावयाचा

लघुशोध प्रबंध

भिवापूर तालुक्यातील औद्योगिक विकास यंत्रणेतील स्त्री व

पुरुष कामगारांचे अर्थशास्त्रीय अध्ययन

सादरकर्ता

कु. मनिषा गु. झाडे

एम.ए. अर्थशास्त्र विद्यार्थी

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. सुनिल शिंदे

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर

२०२३-२४

बॅकवर्ड क्लास युथ रिलीफ कमिटी, खामला रोड नागपूर द्वारा संचालित

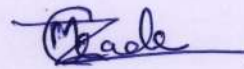
श्रीवापूर महाविद्यालय,

श्रीवापूर जि. नागपूर

प्रतिज्ञापत्र

संशोधनकर्ती **कु. मनिषा गु. झाडे** या प्रतिज्ञा पत्राद्वारे घोषित करते की, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर २०२३-२४ शैक्षणिक सत्रामतील एम.ए. अर्थशास्त्र द्वितीय सत्राकरीता **श्रीवापूर तालुक्यातील औद्योगिक विकास यंत्रणेतील स्त्री व पुरुष कामगारांचे अर्थशास्त्रीय अध्ययन** या शिर्षकाअंतर्गत लघुसंशोधन कार्य पूर्ण केलेले आहे व ते राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर एम. ए. अर्थशास्त्र द्वितीय सत्राकरीता परिक्षेची आंशिक पूर्तता म्हणून सादर करण्यात येत आहे.

दिनांक:

संशोधकर्ता

कु. मनिषा गु. झाडे

अनुक्रमणिका

अ.क्र.		पृष्ठ क्र.
१.	प्रस्तावना	१-९
२.	संशोधन पध्दती	१०-२१
३.	कामगार संघटना व कायदे	२२-२७
४.	स्त्री व पुरुष कामगारांच्या कामाची कार्यपद्धती	२८-३५
५.	कामगार स्त्री व पुरुष यांचे सामाजिक स्थिती	३६-४८
६.	निष्कर्ष व उपसंहार	४९-५०
	संदर्भ ग्रंथसूची	५१-५२

श्रिवापूर तालुक्यातील औद्योगिक विकास यंत्रणेतील स्त्री व पुरूष कामगारांचे अर्थशास्त्रीय अध्ययन

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

वर्तमान युग हे औद्योगिक क्रांतीचे युग आहे. उत्पादन, प्रथम मनुष्य शक्तीच्या आधारे केले जाई, पण औद्योगिक क्रांतीमुळे, उत्पादन क्षेत्रात यंत्राचा शिरकाव होऊन, यंत्राच्या साहाय्याने उत्पादन करण्यात येऊ लागले. औद्योगिक क्रांतीपूर्वी, कामगार हा स्वतःच्या हस्तकौशल्याचा स्वामी होता. माल, उत्पादन, उत्पादित मालावरचे कौशल्य, तसेच त्या मालाची विक्री याबाबतचे, सर्व निर्णय तो स्वतःच घेत असे. औद्योगिक युगात, उत्पादन यंत्राच्या साहाय्याने होत असल्यामुळे, उत्पादनाचा दर्जा उंचावून, मालाचे उत्पादन मुल्य कमी झाले. त्यामुळे, कमी किंमतीतील माल, मोठ्या संख्येने बाजारात उपलब्ध झाला. परिणामतः मनुष्याने स्वतःच्या हस्तकौशल्याने निर्माण केलेले 'कुशल कारागीरा'चे स्थान डळमळले. व त्याला मजुराच्या भूमिकेत जावे लागले. ग्रामीण भागातील कारागीरांना, बहुसंख्येने शहराकडे स्थलांतरित व्हावे लागले. ग्रामीण कारागीर म्हणून आलेले हे कामगार, कारखान्यात मजुर म्हणून काम करू लागले. जो कामगार उत्पादक होता, तो यंत्रचालक बनला.

आजच्या उद्योगधंद्याचे मानवाच्या जीवनावर दुरवर परिणाम झालेले आहेत. उद्योगधंद्यांचा समाजाशी निकटचा संबंध येतो. आधुनिक युगातल्या उत्पादन प्रक्रियेत, मनुष्यबळापेक्षा यंत्रशक्तीवर अधिक भर दिला जातो.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाशी संलग्नित

श्रीवापूर महाविद्यालय, श्रीवापूर

एम. ए. अर्थशास्त्र

द्वितीय सत्राकरीता सादर करावयाचा

लघुशोध प्रबंध

श्रीवापूर तालुक्यातील दारिद्र्य बेबेखालील महिलांच्या
आर्थिक व सामाजिक विकासात बचत गटाची भूमिका

सादरकर्ता

कु. निलोफर पठाण

एम. ए. अर्थशास्त्र विद्यार्थी

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. सुनिल शिंदे

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

श्रीवापूर महाविद्यालय, श्रीवापूर

२०२३-२४

बैकवर्ड क्लास युथ विलीफ कमिटी, खामला रोड नागपूर द्वारा संचालित

श्रिवापूर महाविद्यालय,

श्रिवापूर जि. नागपूर

प्रतिज्ञापत्र

संशोधनकर्ती कु. निलोफर पठाण या प्रतिज्ञा पत्राद्वारे घोषित करते की, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर २०२३-२४ शैक्षणिक सत्रामतील एम.ए. अर्थशास्त्र द्वितीय सत्राकरीता श्रिवापूर तालुक्यातील दाखिलद्वय वेपेखालील महिलाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासात बचत गटाची श्रुमिका या शिर्षकाअंतर्गत लघुसंशोधन कार्य पूर्ण केलेले आहे व ते राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर एम. ए. अर्थशास्त्र द्वितीय सत्राकरीता परिक्षेची आंशिक पूर्तता म्हणून सादर करण्यात येत आहे.

दिनांक:

संशोधकर्ता
Nelofer Pathan
कु. निलोफर पठाण

मिनापुर तालुक्यातील दारिद्र्य वेधेखालील महिलांच्या
अधिक व सामाजिक अर्थसहाय्य वचत नटाची सुत्रिका

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण - पहिले	पृष्ठ क्र.
१	प्रस्तावणा	१-५
२	पुर्वसंशोधनाचा आढावा	६-१०
३	संशोधन पद्धती	११-१४
४	संकलीत माहितीचे प्रस्तुतीकरण व विश्लेषण	१५-२६
५	सारांश आणि निष्कर्ष	२७-३१
६	सूचना व शिफारशी	३२-३४
७	संदर्भ ग्रंथसूची	३५-३६

भारत सरकारने २००१ ई वर्ष 'राष्ट्रीय महिला समास्तीकरण' वर्ष म्हणून साजरे करण्याचा निर्णय घेतला.

भारत सरकारने वर्ष १९९१ मध्ये ६३ व्या घटना संशोधनाद्वारा राष्ट्रीय संस्थेमध्ये महिलांना ३३ टक्के आकारण लागू केले. ग्रामीण भागातील दुर्बल व उपेक्षित महिलांना आर्थिक दृष्ट्यासंबंधी करण्यासाठी हे एक कार्यालयी पाऊल ठरले तसेच अनेक राज्य सरकारने सार्वजनिक सेवा क्षेत्रातील ३३ टक्के जागा महिलांसाठी आस्तीत केल्या.

भारत हा कृषि प्रधान देश असून त्यात खेडे विभागांची संख्या अधिक आहे. २००१ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्येच्या ७२.२० टक्के लोकसंख्या

श्रिवापूर तालुक्यातील द्वाबिद्धच वेषेख्वालील महिलाच्यां आर्थिक व सामाजिक विकासात बचत गटाची श्रुमिका

प्रकरण - पहिले

प्रस्तावणा

१.१ प्रस्तावणा (Introduction)

महिला समाज आणि राष्ट्राच्या विकासासाठी एक महत्त्वपूर्ण अंग आहे तरी सुद्धा महिला आज उपेक्षित जीवन जगत आहे. भारतीय महिला विकासाच्या प्रक्रियेपासून खूप दुर आहेत. भारतीय राज्य घटनेमध्ये महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने दर्जा दिला आहे. कोणतेही राष्ट्र महिलांकडे दुर्लक्ष करून आर्थिक उन्नती आणि प्रगती पथावर जावू शकत नाही. भारतीय राज्य घटनेतील अनुच्छेद 39 नुसार भारताने आपले आर्थिक धोरण राबवितांना पुरुषाप्रमाणे महिलांना समाजात उपजीवीका प्राप्त करण्याचा अधिकार दिला पाहिजे. म्हणून भारत सरकारने 2001 हे वर्ष "राष्ट्रीय महिला सशक्तीकरण" वर्ष म्हणून साजरे करण्याचा निर्णय घेतला.

भारत सरकारने वर्ष 1991 मध्ये 63 व्या घटना संशोधनाव्दारा स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये महिलांना 33 टक्के आकारण लागू केले. ग्रामीण भागातील दुर्बल व उपेक्षित महिलांना आर्थिक दृष्ट्यास्वयंपूर्ण करण्यासाठी हे एक क्रांतिकारी पाऊल ठरले तसेच अनेक राज्य सरकारने सार्वजनिक सेवा क्षेत्रातील 30 टक्के जागा महिलांसाठी आरक्षित केल्या.

भारत हा कृषि प्रधान देश असून त्यात खेडे विभागांची संख्या अधिक आहे. 2001 च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्येच्या 72.20 टक्के लोकसंख्या

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाबाज नागपूर विद्यापीठाशी संलग्नित

श्रीवापूर महाविद्यालय, श्रीवापूर

एम. ए. अर्थशास्त्र

द्वितीय सत्राकरीता सादर करावयाचा

लघुशोध प्रबंध

आदिवासी विकास विभागा मार्फत बाबविषयात येणाऱ्या आर्थिक

विकास योजनांच्या स्वरूपाचे अध्ययन

सादरकर्ता

श्री. राकेश मोहनकर

एम.ए. अर्थशास्त्र विद्यार्थी

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. सुनिल शिंदे

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

श्रीवापूर महाविद्यालय, श्रीवापूर

२०२३-२४

बॅकवर्ड क्लास युथ विलीफ कमिटी, खामला रोड नागपूर द्वारा संचालित

श्रीवापूर महाविद्यालय,

श्रीवापूर जि. नागपूर

प्रतिज्ञापत्र

संशोधनकर्ती श्री. राकेश मोहनकर या प्रतिज्ञा पत्राद्वारे घोषित करते की, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाबाज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर २०२३-२४ शैक्षणिक सत्रामतील एम.ए. अर्थशास्त्र द्वितीय सत्राकरीता आदिवासी विकास विभागा मार्फत राबविण्यात येणाऱ्या आर्थिक विकास योजनांच्या स्वरूपाचे अध्ययन या शिर्षकाअंतर्गत लघुसंशोधन कार्य पूर्ण केलेले आहे व ते राष्ट्रसंत तुकडोजी महाबाज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर एम. ए. अर्थशास्त्र द्वितीय सत्राकरीता परिक्षेची आंशिक पूर्तता म्हणून सादर करण्यात येत आहे.

दिनांक:

R.G. Mohankar

संशोधकर्ता

श्री. राकेश मोहनकर

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	आर्थिक विकास याजनाच्या अध्यायत	पृष्ठ क्र.
१.	प्रस्तावना	१-२४
२.	संबंधित साहित्याचे समालोचन	२५-२९
३.	संशोधन पध्दती	३०-३७
४.	सांख्यिकीय विश्लेषण	३८-४५
५.	निष्कर्ष, सूचना व शिफारशी	४६-४८
	संदर्भसूची	४९

आदिवासी विकास विभागा मार्फत राबविण्यात येणाऱ्या आर्थिक विकास योजनांच्या स्वरूपाचे

अध्ययन

प्रकरण १ ले

प्रस्तावना

१.१ प्रस्तावना

जीवनाच्या चैतन्यशक्तीचा जगणे हा धर्म आहे. म्हणूनच ती चैतन्यशक्ती सुखासुखी पराभव पाहवयास तयार नसते. काही ना काही उपायाविरुद्ध ती असहाय्य तेवर व शोकावर मात करण्याचा प्रयत्न करते. म्हणून रडणे म्हणजे शोकाची आच कमी करण्याची नैसर्गिक युक्ती.

जगाच्या पाठीवरील अनेक देशांपैकी भारत हा एक देश आहे. विविध जाती - जमातीने युक्त असलेल्या देशाला अनेक संस्कृतीही लाभलेल्या आहेत, त्यात सिंधु संस्कृती, हडप्पा संस्कृती, मोहदोजोडो या संस्कृतींची देण आहे. अनेक जाती-जमाती, धर्म, पंथही लाभलेले आहेत. पण जमातीचा विचार केल्यास वन्य जमाती ज्या आधीपासून देशात वास्तव्य करीत आहे. ज्यांना आपण आदिवासी असे संबोधतो. या आदिवासींच्या इतिहासाची दखल अनेक विचारवंतांनी घेतलेली दिसते.

आदिवासींच्या अनेक विविध अडचणी संबंधी प्रगत समाजात जागतिक पातळीवर जागरूकता निर्माण करण्याचा ह्यामागे हेतू होता. आदिवासी म्हणजे निश्चित कोण? आदिवासी कोणाला म्हणायचे? असे प्रश्न सर्व सामान्य माणसाला पडणे साहाजिकच आहे. प्रगत संस्कृती पासून अलिप्त राहिलेले. एका विशिष्ट भुभागावर बसलेल्या सामान्य

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाबाज नागपूर विद्यापीठाशी अलंभित

श्रीवापूर महाविद्यालय, श्रीवापूर

एम. ए. अर्थशास्त्र

द्वितीय सत्राकरीता सादर करावयाचा

लघुशोध प्रबंध

श्रीवापूर तालुक्यातील ओलीत जमीनधारक शेतकऱ्यांद्वारे शेतीवर

करण्यात येणाऱ्या खर्चाचे तुलनात्मक अध्ययन

सादरकर्ता

कु. दिक्षा गु. कालकर

एम. ए. अर्थशास्त्र विद्यार्थी

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. सुनिल शिंदे

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

श्रीवापूर महाविद्यालय, श्रीवापूर

२०२३-२४

बॅकवर्ड क्लास युथ रिलीफ कमिटी, खामला रोड नागपूर द्वारा संचालित.

श्रीवापूर महाविद्यालय,

श्रीवापूर जि. नागपूर

प्रतिज्ञापत्र

संशोधनकर्ती कु. दिक्षा गु. कालबरकर या प्रतिज्ञा पत्राद्वारे घोषित करते की, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर २०२३-२४ शैक्षणिक सत्रामतील एम.ए. अर्थशास्त्र द्वितीय सत्राकरीता श्रीवापूर तालुक्यातील ओलीत जमीनधारक शेतकऱ्यांद्वारे शेतीवर करण्यात येणाऱ्या खर्चाचे तुलनात्मक अध्ययन या शिर्षकांतर्गत लघुसंशोधन कार्य पूर्ण केलेले आहे व ते राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर एम. ए. अर्थशास्त्र द्वितीय सत्राकरीता परिक्षेची आंशिक पूर्तता म्हणून सादर करण्यात येत आहे.

दिनांक:

संशोधकर्ता

कु. दिक्षा गु. कालबरकर

अनुक्रमणिका

अ.क्र.		पृष्ठ क्र.
१.	प्रस्तावना	१-८
२.	महाराष्ट्रातील शेतीचे प्रकार	९-३४
३.	संशोधन पध्दती	३५-४०
४.	सांख्यिकीय विश्लेषण	४१-५०
५.	संशोधनाचे निष्कर्ष व उपाययोजना	५१-५३
	संदर्भ ग्रंथ	५४-५६

श्रिवापूर तालुक्यातील ओलीत जमीनधारक शेतकऱ्यांद्वारे शेतीवर करण्यात येणाऱ्या खर्चाचे तुलनात्मक अध्ययन

प्रकरण १ ले

प्रस्तावना

शेती व्यवसाय हा जगातील अत्यंत महत्वाचा पुरातन व्यवसाय आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषीला महत्वपूर्ण स्थान आहे कृषीच्या विकासा-शिवाय मानवी जीवन कधीही सुखी व समृद्ध होऊ शकणार नाही. मानवाची अन्नधान्याची गरज कृषीमार्फतच पूर्ण होऊ शकते. उद्योगांना आवश्यक असणा-या कच्च्यामालाचा पुरवठा सुद्धा शेतातूनच होत असतो.

भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्या खेड्यात राहत असून शेती हा त्याचा प्रमुख व्यवसाय आहे. भारताच्या लोकसंख्येपैकी जवळजवळ ७२ टक्के लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. खेड्यातील बहुतांश लोकांचे शेती हे उपजीविकेचे प्रमुख साधन आहे. शेती व शेतीशी संलग्न असलेले व्यवसाय जसे पशुपालन, दुग्धव्यवसाय, कुक्कूटपालन इत्यादींचा एकत्रित विचार केल्यास जवळ जवळ ८० टक्के लोकसंख्या कृषी आणि संलग्न व्यवसायावर अवलंबून असल्याचे दिसून येते.

राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषी उत्पन्नाचा हिस्सा २३.६ टक्के आहे. म्हणूनच भारतीय शेतीला भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असे म्हटले जाते. महात्मा गांधीच्या शब्दात सांगायचे झाल्यास "भारतीय शेती भारतीय लोकांच्या उपजीविकेचे प्रमुख साधन असल्यामुळे शेती हा भारताचा आत्मा आहे." भारताची अर्थव्यवस्था मुख्यतः ग्रामीण अर्थव्यवस्था असल्यामुळे व ह्या अर्थव्यवस्थेत कृषी हा महत्वाचा व्यवसाय असल्यामुळे भारताच्या आर्थिक विकासात कृषी विकासाचे

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाशी संलग्नित

श्रीवापूर महाविद्यालय, श्रीवापूर

एम. ए. अर्थशास्त्र

द्वितीय सत्राकरीता सादर करावयाचा

लघुशोध प्रबंध

श्रीवापूर कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या विकास

कार्येचे मूल्यमापन

सादरकर्ता

कु. मनिषा शहाने

एम.ए. अर्थशास्त्र विद्यार्थी

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. सुनिल शिंदे

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

श्रीवापूर महाविद्यालय, श्रीवापूर

२०२३-२४

बॅकवर्ड क्लास युथ रिलीफ कमिटी, खामला रोड नागपूर द्वारा संचालित

श्रिवापूर महाविद्यालय,

श्रिवापूर जि. नागपूर

प्रतिज्ञापत्र

संशोधनकर्ती कु. मनिषा शहाने या प्रतिज्ञा पत्राद्वारे घोषित करते की, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर २०२३-२४ शैक्षणिक सत्रामतील एम.ए. अर्थशास्त्र द्वितीय सत्राकरीता श्रिवापूर कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या विकास कार्याचे मूल्यमापन या शिर्षकाअंतर्गत लघुसंशोधन कार्य पूर्ण केलेले आहे व ते राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर एम. ए. अर्थशास्त्र द्वितीय सत्राकरीता परिक्षेची आंशिक पूर्तता म्हणून सादर करण्यात येत आहे.

दिनांक:

संशोधकर्ता
Kumamshah
कु. मनिषा शहाने

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	पृष्ठ क्र.
१	प्रस्तावणा	१-१४
२	श्रीवापूर तालुक्याची माहिती	१५-१८
३	संशोधन पध्दती	२९-३१
४	श्रीवापूर कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांच्या आर्थिक विकासांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	३२-४६
५	निष्कर्ष, उपाय आणि शिफारशी	४७-४८
	संदर्भ ग्रंथसूची	४९-५३

भिवापूर कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या विकास कार्याचे मूल्यमापन

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मुलभूत आधार शेती आहे. म्हणून या विषयाचा अभ्यास करण्याचा अनेक लेखकांनी आधार घेऊन सखोल माहिती प्राप्त करण्याचा प्रयत्न केला. विविध लेखकांनी आपल्या पुस्तकात याविषयीची नोंद पुढीलप्रमाणे केली आहे.

“शेती व्यवसाय हा अर्थव्यवस्थेचा मुख्य कणा आहे. शेती व्यवसायाच्या प्रगतीवरच देशाची एकूण आर्थिक प्रगती अवलंबून असते”.

अशा रितीने या शेती उद्योगावर उदरनिर्वाह करणाऱ्या लोकसंख्येचा विचार केल्या असे दिसून येईल की शेती उद्योग करणाऱ्या नागरिकांची संख्या ७० टक्के आहे. आणि जे ७० टक्के शेतकरी ज्या शेतीमधून उत्पादन काढतात त्यातील जवळपास ८० टक्के शेती ही कोरडवाहू आहे. म्हणजेच, महत्तम शेती ही निसर्गाच्या भ्रवशावर अवलंबून आहे. त्यामुळे शेतीतून होणारे दर हेक्टरी उत्पादन हे समाधानकारक राहू शकत नाही. याचा परिणाम असा होतो की शेतीमधून मिळालेले (उत्पादन) उत्पन्न हे त्याच्या जीवननिर्वाहा करिता अपुरे पडते व त्याची आर्थिक परिस्थिती दिवसेंदिवस खालावत जाते. त्यामुळे शेतीसाठी होणारा खर्च भरून काढून देणे पैसे गाठीशी ठेवण्याची रास्त अपेक्षा फलद्रूप होत नाही.

यावर उपाय म्हणजे शेती व्यवसायाच्या कार्यपद्धतीत आमुलाग्र बदल करणे आवश्यक आहे. हा बदल शेतमालाचे उत्पादन व